

Проф. др Војислав МАКСИМОВИЋ

***Пива и Шћейан Поље у виђењу
Александра Фјодоровича Гиљфердинја (1831-1872)***

Анашњим марљивим истраживачима српске и јужнословенске историје није непознато име знаменитог руског научника и дипломате Александра Фјодоровича Гиљфердинга. А некада давно, боље речено средином XIX вијека, он је био вишеструко везан за нашу националну и историјску судбину. Живио је кратко, али је његов укупан научни, јавни и друштвени учинак веома велик. У правом уважавању свега онога што је учинио за српски народ, требало би оствјерити успомену на њега, као нашу скромну, али искрену захвалност.

Ово није и права прилика за то, јер А.Ф. Гиљфердинг заслужује да се његовом животу и раду посвети и посебан научни скуп, на коме би се детаљно показали различити облици његовог активитета. У томе будућем освјетљавању Александра Ф. Гиљфердинга – поред руских – највише обавеза треба да имају наши историчари. То од њих нарочито тражи садржина и основна намјена више његових књига, а нарочито *Писма о историји Срба и Бујара I-II*, објављена у Москви, 1854, 1855. и 1859. године, а убрзо преведена на српски језик трудом књижевника и историчара Милана Ђ. Милићевића (1831-1908) и штампана у Београду, 1857. и 1860. године, као и *Путовање њо Херцеџовини, Босни и Сјарој Србији*, први пут штампано (на руском језику) у Санкт Петербургу, 1859. године.

Да бисмо приступили основној теми овога саопштења, неопходно је да се донесу главни биографски подаци о Александру Ф. Гиљфердингу. Рођен је 2. (14) јула 1831. године у Варшави, у породици њемачког поријекла, која се доселила у Русију и из католичанства прешла у православље. Његов отац Фјодор Иванович био је изгледа емигрант из Саксоније. Када му се родио син, налазио се на дужности директора дипломатске канцеларије при руском намјеснику у Пољској. У мјесту рођења Александар Ф. Гиљфердинг је живио до своје 17. године, па је ту стекао класично образовање и знање главних европских и словенских језика. Одгајан је у православном, руском и словенском духу. Године 1848. уписао се на московски универзитет, студирајући словенске језике, етнографију и историју словенских народа. Студије је завршио са великим успјехом 1852. године, стекавши титулу кандидата наука. У руској идеолошкој и политичкој подјели, Гиљфердинг је слиједио примјер свога оца, па се определијелио за славјанофиле, гдје су били оријентисани

и неки његови професори. Био је ученик чувеног слависте Осипа Максимовича Бодјанског (1803-1877) и сљедбеник славјанофилског идеолога Алексеја Степановича Хомјакова (1804-1860), иначе руског патриотског пјесника.

Након завршетка студија, већ у јулу 1852. године Гиљфердинг је примљен за чиновника – колешког секретара у Азијском департману руског Министарства иностраних послова. У службеном напредовању помогла му је и магистарска диплома из словенске књижевности, коју је стекао почетком 1854. године. Двије године касније (1856), након што је унапријеђен, добио је бронзану медаљу у спомен Кримског рата. Та година му је била и посебно значајна – постао је дописни члан Руске академије наука. Посебан датум у његовом иначе кратком животу означио је први (дванаести) јануар 1857. године када је наредбом министра иностраних послова постављен за првог руског конзула у Босни и Херцеговини са сједиштем у Сарајеву.

На дугом путу за Сарајево краће се задржавао у више мјеста, задовољавајући своју научну радозналост, а и спознавајући прилике у крајевима кроз које је пролазио. Тако је у јануару и фебруару 1857. боравио у фрушкогорским православним манастирима. Одатле је, преко Беча и Трста, стигао у Дубровник. И у томе граду се задржао око два мјесеца, бавећи се научним истраживањима. Из Дубровника је кренуо 11 (23) маја 1857. године и упутио се преко Херцеговине. Први сусрет са српским живљем имао је у манастиру Дужи, гдје је радосно дочекан од народа и калуђера, као званичник братске и православне Русије. Након што је преноћио у манастиру, који је на њега оставио врло пријатан утисак, Гиљфердинг је боравио у Требињу, Стоцу, Благају, Житомислићима и Мостару, гдје је остао пет дана, а ту је дошао 15 (27) маја 1857. године. Након тога дугог путовања, коначно је стигао у Сарајево, у мјесто свога службовања, 23. маја (4. јуна) 1857. године. У чувеном Ташлихану, српском трговачком и занатском дијелу Сарајева, изнајмио је једну од најљепших кућа, чији је власник био терзибаша (главни кројач) Ђорђе Вукићевић.

За пуни успјех посла који је обављао, Гиљфердинг је у Сарајеву остао веома кратко. Већ 10 (22) октобра 1857. године, наредбом министра иностраних послова, био је смијењен са конзулске дужности. Ни данас се не знају прави разлози за такав министров поступак, али има претпоставки да је то учињено због Гиљфердингове посредне умијешаности у српски устанак против Турака у Источној Херцеговини. Гиљфердинг је ипак остао још више од пет мјесеци у Сарајеву, док није стигао нови руски конзул. У Русију се вратио истим путем којим је и дошао, а зна се да је у повратку био у Мостару 30. марта 1858. године.

Када се овога пута вратио у отаџбину, Гиљфердинг је успјешно наставио чиновничку каријеру у Азијском департману руског Министарства иностраних послова, па је опет унапријеђен. Док се још задржавао у Сарајеву, руски цар му је 1 (13) јануара 1858. године додијелио орден Свете Ане трећег реда. То је био доказ да његово повлачење из Сарајева није била казна. Још више се предао научном и књижевном раду. За нас су најинтересантнији његови текстови који се односе на

наше крајеве. Прве утиске саопштио је не само у повјерљивој службеној преписци са својим претпостављеним у Цариграду и Петрограду, већ и у јавним писмима Алексеју С. Хомјакову: *Боснија. Путевие заметки (Писма к А.С. Хомјакову)*, Русскаја Беседа, Књ. I, Москва, 1858.

Већ 1859. године Гиљфердинг је у Санкт Петербургу објавио прву верзију свога *Пушовања њо Херцејовини, Босни и Стјарој Србији* (Поездка по Херцеговине, Боснии и Старој Србији в начеле 1858 года). Истовремено је омогућио и објављивање списа херцеговачких свештеника Прокопија Чокорила, Јоаникија Памучине и Нићифора Дучића и сарајевске српске учитељице Стаке Скендерове, који су преведени на руски језик. Године 1867. Гиљфердинг је био предсједник Московског словенског добротворног комитета, који је посебну пажњу посвећивао помоћи Јужним Словенима. Главнину Гиљфердинговог опуса чине његова *Сабрана дјела* у четири тома, која су објављена у Санкт Петербургу од 1868 до 1874. Умро је 20. јуна 1872. године у Каргопољу у Оленецкој губернији у Русији.

У овој прилици не можемо опширније говорити о укупном научном и књижевном, а поготово дипломатском раду Александра Фјодоровича Гиљфердинга. О томе је код нас повремено писано, али без цјеловитости и јаче научне синтезе. Тако се наши данашњи читаоци могу да ослоне само на неколико основних, али корисних информативних текстова на српском језику, који се односе на ову незаобилазну и незаборавну личност.

Гиљфердинг је шире представљен у текстовима наших познатих историчара Николе Радојчића (1882-1964) у *Народној енциклопедији српско-хрвајско-словеначкој. Књига I* (Загреб, 1925, стр. 466) и Милорада Екмечића у *Енциклопедији српске историографије* (Београд, 1997, стр. 329-330), као и у докторској дисертацији Ибрахима Тепића *Босна и Херцејовина у руским изворима 1856-1878* („Веселин Маслеша“, Сарајево, 1988).

Право представљање Александра Ф. Гиљфердинга у нашој средини, послјије неколико ранијих покушаја, десило се тек 1972. године када је у Сарајеву на српском језику *џрви џуџи у џјелини* објављена његова књига *Пушовање њо Херцејовини, Босни и Стјарој Србији*.¹ Преводац је био Бранко Чулић, а писац предговора проф. др Милорад Екмечић.

У тражењу извора за историју српског народа у средњем вијеку, чувени историчар Станоје Станојевић (1874-1937) није могао заобићи неколико руских научника, међу којима је био и Александар Ф. Гиљфердинг. Иако је навео неке библиографске податке, Станојевић није и потпуно поуздан, а правио је и омашке у навођењу да је Гиљфердинг био руски конзул у Дубровнику. Нетачан је и назив Гиљфердинговог путописа. Сасвим уско своди његово путовање на тражење старих српских књига и рукописа, при чему Станојевић потпуно занемарује

¹ Прије тога, овај путопис је изазивао и моје интересовање, па сам, у властитом преводу, у часопису „Мостови“ (Пљевља, 1969, I, стр. 81-85), објавио његово XXII поглавље, у коме је забиљежен Гиљфердингов боравак у Пиви и повратак у Сарајево.

Гиљфердингове дипломатске и политичке разлоге. Главни Станојевићев закључак усмјерен је у овим ријечима:

„Гиљфердингов путопис писан је просто, али занимљиво, и чини утисак непосредности. Гиљфердинг влада предметима, о којима у путопису говори. Мада му је један од главних циљева био да испита и опише старине, он у овом путопису ипак сразмерно мало говори о старинама, а знатно више о савременом положају и приликама и крајевима, које је пропутовао, и о разним догађајима и доживљајима. Гиљфердинг пише хладно и трезвено, без израза симпатије или антипатије ма према коме. Његов путопис је врло користан, особито због података, који се у њему налазе“.²

Гиљфердинг је путовао по унапријед замишљеном плану, на који га је, уз радозналост историчара, упућивала и његова дипломатска, конзуларна дужност. Пошто је на тој дужности остао врло кратко, изненађује обиље онога што је видио и забиљежио у нашим крајевима. Након стицања у Сарајево, у времену од 4. јуна до 16. јула 1857. године, добро је упознао тај град и одмах пожелио да види и ближу околину. Посјетио је католичке самостане у Крешеву и Фојници и варошицу Високо, али то тада није унио у свој путопис, већ је то учинио када је у њима поново боравио у јесен исте године.

Гиљфердингова радозналост била је врло јака, али он се ипак усмјерио на упознавање средишњих српских крајева, оних који су били темељи старе немањићке државе. Када је 16. јула 1857. године кренуо из Сарајева према истоку, такозваним цариградским друмом, најудаљенији циљ му је био Призрен, некадашња српска пријестоница и град цара Душана. На једном мјесту овога путописа, Гиљфердинг отворено каже да је дао предност тим јужним српским предјелима, у односу на сјеверну и западну Босну, „јер је пут пролазио кроз крајеве пуне историјских споменика и предања. Ови крајеви су изванредни и љепотом природе и у етнографском погледу због судара двају елемената: словенског и албанског“.³

Гиљфердингов путопис је обухватио неколико смјерова, који су у његовој књизи добили и 24 посебна поглавља: Од Дубровника до манастира Дужи; Од Требиња до Стоца; Мостар; Благај и Житомишљић; Пут од Мостара до Сарајева; Сарајево; Пут на југ Босне; Од Сарајева до Рогатице; Рогатица – Вишеград – Добрун; Манастир Бања – Нова Варош – Сјеница; Нови Пазар – Ђурђеви Ступови – Сопоћани; Од Новог Пазара до Пећи; Пећ; Славеносрпски патријаршијски манастир; Дечански манастир; Од Дечана до Призрена; Ђаковица и Албанци; Призрен; Од Призрена до Неродимље; Косово Поље од Неродимље до Приштине; Мјесто косовске битке. Српске легенде о њој; Косово Поље од Приштине до Митровице. Звечан; Од Митровице до Пљеваља, Пљевља–Колашин–Дробњак и

² Др Станоје Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку. I. Извори и историографија. Књига I: О изворима*, Српска краљевска академија, Београд, 1937, 113-114.

³ Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1972, 90.

Пива; Манастир Пива. Повратак у Сарајево; Путовање по централној Босни. Католички самостани Крешево и Фојница. Високо; Травник. Јајце. Бања Лука. Ливно. Повратак у Сарајево.

Кроз наше предјеле, а нарочито оне који су били насељени српским живљем, Гиљфердинг није пролазио само као радознали путник, али ни као искључиви дипломатски извјештач, већ као личност која је добро знала српску историјску прошлост, језик, обичаје и традицију. То му је била прилика да потврди и допуни своја претходна знања и да на нашем простору спозна садашњост. Објективан у научном смислу, он виђено не записује са прејаким узбуђењем ни чуђењем. Не изненађује се пред многобројним рушевинама старих српских православних богомоља, нити стрепи пред мноштвом свакојаким људи, које сусреће на друмовима, у хановима, по убогим селима и сиромашним варошицама.

У правом спокоју и сигурним ходом представника моћне царевине, он пролази поред турских војних постаја и караула. Не плаши се ни турског злогласног башибозука, који су претежно чиниле арнаутске Тоске. Без зазора води дијалог са припростим ханџијама, осионим беговима и локалним лукавим турским званичницима. Не ужасава се ни над ропским положајем православне раје и униженог и често неугог свештенства, али у суштини његовог виђења осјећа се и разумијевање и сажаљење над њиховом несрећном судбином.

Гиљфердинг је веома присно доживљавао исконску и спаситељску улогу Српске православне цркве у нашем народу коме је и припадала. У свакој прилици на овоме путовању имао је разумијевање и наклоност за мукотрпан и ризичан, али благодатан рад и учинак њених свештеника. Чини се да није мимоишао ни једно црквиште, а поготово српске православне манастире на путевима којима је пролазио, па и оне који су били пусти, запуштени или у рушевинама. Веома се интересовао за предања како су поједине богомоље изграђене. Занимале су га њихове архитектонске карактеристике и умјетнички вриједни предмети у њима, а посебно старе српске књиге и рукописи. Чинио је то као научник, а не као пасионирани колекционар. Утврђивао је њихову старост, а знао им је и праве вриједности. Жалостило га је њихово пропадање у разрушеним црквама и манастирима, а нигдје није било ни ризнице, а ни музеја да се те драгоцене књиге спасу и тако сачувају за потомке.

Лако је уочљива богата садржина овог путописа. Она је испуњена Гиљфердинговим реминисценцијама на нашу тешку историју под Турцима, која је трајала неколико вијекова. Ослањајући се на разне, а највише на српске изворе нађене у манастирским скровиштима и на зидовима цркава, он је настојао да буде и њихов поуздани тумач. Вјешто је избјегавао да остане само на аутентичним документима, јер је српска историја преобликована у многа предања и легенде. Гиљфердинг их је помно биљежио од људи са којима се непосредно сусретао и тако допуњавао свој путопис и правим литерарним дијеловима.

За наше данашње сазнање ништа мање нијесу вриједни ни његови описи онога што је видио и доживео у сусретима са различитим људима. Тако, на примјер,

дознајемо које је утиске понио из турских ханова и свратишта, а и са православних црквених и народних свечаности. Био је марљив у идентификовању географских појмова на мапама које је носио, а и у конкретном распитивању како се зову поједина насеља, планине и потоци. Давао им је и врло добре описе, јер је очито имао јаку моћ запажања, а и склоност за литерарно транспоновање у путописни текст.

Као истраживачу народног стваралаштва и духа, Гиљфердингу је била блиска руска народна поезија, па је скупљао и објављивао јуначке пјесме, такозване *билине*. Томе његовом интересовању придружује се и веома добро познавање српске епике, које је испољио у овоме путопису. То је вријеме када су већ биле објављене све главне збирке Вука Стеф. Караџића, па је Гиљфердинг био у могућности да их чита и да тако спозна и епску визију српске историје.

У Херцеговини је провјеравао колико су српске јуначке пјесме присутне у народу, па чак и међу домаћим муслиманима. Шта више, сјећајући се борбе побуњеног босанског великаша Хусеин-бега Градашчевића и његовог пораза на Косову од султанске војске, Гиљфердинг је навео и сасвим непознату муслиманску пјесму о томе догађају, не откривајући име њеног пјевача. У више прилика, записао је да је на српским црквеним и народним свечаностима слушао пјесме момака и дјевојака и гледао њихово играње у колу. Нигдје не наводи да је у нашим крајевима, чувеним по обиљу јуначких пјесама, слушао и неког народног гуслара. Путујући стално у званичној улози и под оружаном пратњом турских војника, он и није могао бити у прилици да слуша како Срби, уз гусле, пјевају о својим чувеним јунацима и тако пркосе Турцима.

Стихове српских епских пјесама, које је Гиљфердинг наводио, не доживљавамо само као поетски украс његовог путописа, већ као и идентификацију предјела кроз које је пролазио, али и као епску потврду историјских догађаја, које је он спомињао. У исте сврхе је наводио српска народна предања и легенде са чувених наших простора, као што су Косово, Призрен, Дурмитор и други. Није изостављао ни оне личности из наше прошлости за које су везана бројна предања и приче (Свети Сава и деспотица Јерина, на примјер).

Поводом овога Гиљфердинговог путописа, у нама се јављају бројне асоцијације, па и потреба да се шире наведу неки његови карактеристични дијелови. Али, у овом тренутку је то за нас неизводљиво, јер би знатно увећало овај наш текст. Неопходно је да се што више сведемо на оно што је наш основни задатак, а то је: Пива и њено Шћепан Поље, као и њихово пљеваљско и дробњачко залеђе у виђењима овога путописца.

У Пљевљима и Дробњаку, на Дурмитору и у Пиви Гиљфердинг је боравио у завршној етапи свога шест недјеља дугог путовања, чија је крајња тачка био Призрен. Као што су биле различите његове импресије и доживљаји у споменутиим мјестима, тако је и различит обим појединих поглавља у његовом путопису. За нашу основну тему незаобилазно је XXI и XXII поглавље ове књиге. А то је, прецизно речено, Гиљфердингов опис путовања од Милешеве, преко Пљеваља,

Колашина и Дурмитора, до манастира Пиве, а онда продужавање према Шћепан Пољу и низ долину Дрине до Фоче и Устиколине, да би се коначно зауставио у Сарајеву.

Између ових граничних тачака он је видио и забиљежио веома бројне богомоље, села, ријеке, потоке, исконске шумске просторе, висоравни и високе планине. Путовање му је било врло напорно, иако је имао добре коње, поуздану послугу и ревносне турске пратиоце. Спавао је у прљавим хановима и убогим колибама, а и под ведрим и топлим љетним небом. Није скривао незадовољство лошим изгледом појединих насеља, па и отворено негодовање због нељудског понашања турских власти према православној раји и свештенству. Гдје год су могли, Турци су му онемогућавали непосредне сусрете и разговоре са српским живљем. И само његова смионост и упорност омогућили су му да стигне у оне крајеве које је унапријед одредио и да тако оствари оно што је наумио.

Тешко стање српског народа под Турцима уочавао је Гиљфердинг на читавом своме путовању, па и у предјелима од Лима до Таре и Пиве. Из више разлога се издваја снажна, али и мучна импресија након Гиљфердингове посјете разрушеном манастиру Милешеви. Није заборавио да, у познатим историјским оквири-ма, назначи пренос моштију Светог Саве из бугарског Трнова у овај манастир и њихово касније спаљивање на Врачару по наредби немилосрдног Синан-паше. У веома пријатном памћењу остао је Гиљфердингу дочек који су му приредили Срби у Пријепољу. Њега је такође импресионирао мноштво српских манастира из немањихког времена у долини Лима, од којих су већина били опустјели или разрушени. Истицао је хришћанску приврженост пријепољских Срба и добротинства појединих трговаца, чија је имена и навео, који су највише помогли да се у томе граду подигне православна црква и отвори основна школа.

Пошто су православне богомоље биле и главни Гиљфердингови путни оријентир, он се из Пријепоља није директно упутио у Пљевља, већ је са планине Јабукe свратио у порушени манастир Дубочицу код Матаруга на изворишном дијелу ријеке Ђехотине, који се управо обнављао. Срдачно га је дочекао један свештеник и неколико пљеваљских хришћана, „који су дошли да поздраве милог госта из Русије“.⁴

Гиљфердинг је био веома изненађен неочекиваним дочеком у Пљевљима, тада граду са око 6000 становника и врло јаким турским гарнизонам. Он је тврдио да су Пљевља, послије Мостара, најјача трговачка варош у читавој Херцеговини. У свој путопис је унио ове ријечи: „Овдје ме дочекаше са необичном чашћу. Хришћани су дочеком хтјели да манифестују своју наклоност према Русу, а турски мудар Емин-ефендија, не желећи им противрјечити, сам је преузео иницијативу у овом јавном изражавању расположења. Не само да ми је изјахао у сусрет са многобројном пратњом, него је и извео ван града стражу и пуковску музику. Маса хришћана стајале су мало даље. Сви су ученици били постројени у ред. Како је то одвратно осјећање – бити предмет овакве пажње“.⁵

⁴ Исто, 275.

⁵ Исто, 277.

Тај за Гиљфердинга неочекивани и непријатни дочек појачавала је чињеница да му је одијело било неуредно од дугог и мучног путовања, а сада су га пратиле стотине очију радозналост народа. У тој паради, на коју који је поскакивао под ритмом музике, прошао је кроз цијели град и стигао у манастир Света Тројица, гдје су га калуђери такође врло срдечно дочекали. Није био импресиониран ни спољним, а ни унутрашњим изгледом овог манастира, али га је веома пријатно изненадила монашка приврженост духовном раду и строго и редовно обављање богослужења.

Врло пријатно је био обрадован обиљем старих црквених књига и рукописа, међу којима је нарочито био знаменит *Шестоднев* Јована Егзарха, за који се зна да га је 1649. године у томе манастиру преписао монах Гаврило Тројичанин, родом са Шћепан Поља. Поводом тога Гиљфердинг је записао: „Ово је једини манастир у западној Турској у коме се старе књиге брижљиво чувају и држе у реду на добром и сигурном мјесту“.⁶

Главне мотиве за усмјеравање свога даљег путовања Гиљфердинг је образложио на једном мјесту свога путописа, рекавши и ово: „Одлучио сам скренути од Пљеваља на југ да би у Колашину видио два напуштена манастира, за која су ми говорили да имају много старих књига и да обиђем у Херцеговини познат Пивски манастир. Предстојао ми је тежак пут. Говорили су ми да ћу морати три дана путовати од Пљеваља до Пиве, и то по брдима; даље, да тамо нема никаквих путева и да је то један од најдивљижих крајева у цијелој Херцеговини. Што се тиче брда, уздао сам се у провјерену снагу ногу својих коња, а од сурових становника нисам се требао бојати, јер сам се већ на своме путу по албанским крајевима Старе Србије увјерио да нема никакве опасности за Европљанина кога прате кавази“.⁷

Иако за обезбијеђеног дипломату Гиљфердинга није било непосредне опасности, он је на путовању од Пљеваља до манастира Довоље на Тари морао да савлада големе физичке напоре. Поред осталих, пратио га је млади калуђер Пахомије Николајевић, познат касније као ревностан херцеговачки свештеник и добротвор, кога су, уочи Гиљфердинговог доласка, протјерали из Довоље колашински Турци, а манастирску земљу посвојили. Прије него што је описао манастир Довољу, до којег је путовао од јутра до мрака, Гиљфердинг је са картографском прецизношћу побројао низ топонима од Пљеваља до Таре и навео податке о броју становника у појединим и ријетким селима. Ту му је била и прилика да нарочито истакне суровост и вјерски фанатизам колашинских муслимана, словенског поријекла, али и негативне особености њихових православних сусједа у Шаранцима:

„Становници Колашина и Шаранаца стално муђусобно ратују. Осим тога, Колашинци су, до данас, водили сталне пограничне борбе са Црногорцима. Ријетко се кад овдје успоставља примирје. Много народних пјесама опјева

⁶ Исто, 280.

⁷ Исто, 281.

догађаје из ових сукоба. На граници Колашина и Шаранаца престаје власт турске администрације“.⁸

Своју литерарну даровитост Гиљфердинг је испољио на више мјеста свога путописа, па и у пластичном сликању манастира Довоље. То су разлози да наведемо овај одломак: „Манастир је на самој обали Таре, али је понор тако дубок и стрм да не видиш ријеку све док не дођеш на саму ивицу литице или стијене, како кажу Срби. Потпуно је пуст. Његов домаћин, отац Пахомије, искористи моју пратњу да би обишао своје напуштено добро, те нађе у близини бившег служитеља, у кога су остали кључеви од ћелија. Пошто некако очистише једну ћелију од прашине, смјестисмо се у њу. Није се могао одмах наћи црквени кључ: дуго су деверали око браве и коначно је отворише помоћу ексера. Од прашине поцрњели зидови и прашњаве и буђом покривене иконе остављале су тежак утисак, али је све говорило о томе да је црква напуштена изненада. У свјећњацима су још стајале свијеће, а на једном налоњу је лежала отворена књига“.⁹

Веома мучан утисак оставио је на Гиљфердинга и манастир Светог Архангела Михаила, који се такође налазио на обали Таре. Није дао детаљнији опис положаја, већ је представио како је тренутно изгледала његова црква: „Нађосмо прилично лијепу цркву разбијених врата, проваљеног крова на много мјеста, оштећеног иконостаса, али у олтару, на сачуваној светој трпези, лежаше неколико рукописа, док је велика количина других расута око пријестола. Похлепно прегледах несретне књиге, које су, због влаге, представљале масу чврсто слијепљене хартије, и на основу *ius primi occipantis*, изабрах оно што ми изгледаше најдрагоцјеније. На жалост, нисам све могао понијети, јер не имадох теретних кола, а с друге стране, да бих понио оно што сам изабрао, морао бих ангажовати слугу и каваза и цио товар повезати за седла њихових коња. Морао сам зато оставити за храну мишевима и плијесни, или за плијен будућем путнику, пун круг минеја и других богослужбених књига писаних у XVII вијеку“.¹⁰

Иако су описи православних светиња и сусрета са њиховим свештеницима најочљивији, па и најпотреснији у овом Гиљфердинговом путопису, веома се запажају и неки конкретни пишчеви доживљаји. Они добро појачавају његову садржину. Тако је остао незабораван Гиљфердингов сусрет са арнаутским Тоскама, који су га, по наређењу њихових претпостављених, дочекали и уљудно примили на горама између Таре и Дурмитора, на граничном појасу према Црној Гори. Ти турски плаћеници, родом из Јужне Албаније, били су најпоузданији припадници башибозука – нерегуларне и својеглаве турске војске. И поред уљудног понашања према њему, Гиљфердинг Тоскама нија опраштао сурово и пљачкашко понашање према домаћем српскоправославном становништву. Он се чудило како не познају просторе у којима се налазе, иако годинама стражаре по дробњачким планинама, у сталном опрезу и страху од могућих црногорских упада. Тоске су га

8 Исто, 282.

9 Исто, 283.

10 Исто, 284.

пратиле све до Језера под Дурмитором и тако оставиле на легендарним и епским предјелима, које је у правом усхићењу видио.

Из чувене српске епске пјесме *Женидба краља Вукашина*, већ је знао народну легенду о војводи Момчилу и његовом крилатом коњу Ждралу, о граду Пирлитуру, о нечасном краљу Вукашину и о издаји Момчилове љубе Видосаве. Гиљфердинг је препричао првих четрдесет стихова те пјесме, уз свој одушевљени коментар за ванредну слику Пирлitora, коју је дао народни пјесник:

„Вјернијег, живљег и љупкијег описа природе нећете наћи ни у каквој народној поезији, и ја смјело тврдим да је почетак пјесме о Момчилу најљепши цвијет српског епоса. Осим хладне, сурове природе, која влада у подножју Дурмитора, према топлом и свјежем ваздуху околине Скадарског језера, гдје је зликовац Вукашин покушао да домами владарку Пирлitora, Видосаву, увијек ме привлачио својом љепотом. А како сам се тек изненадио кад сам обишао та мјеста и својим очима видио како је типично вјерно описана стварност“.¹¹

Пред Црним језером под Дурмитором (а Жабљак као насеље и не спомиње, већ само село Језера) Гиљфердинг је наставио препричавање легенде о војводи Момчилу и његовом трагичном крају, како је то очувала народна пјесма. Овдје се сјетио и легенде о Светом Сави, који је, набијеђен од неког игумана да му је украо пијетла, проклео тај манастир, па се на њему појавило садашње Црно језеро. Из њега су ноћу излазили крилати коњи, од којих је потекао и Момчилов легендарни Ждрал. То предање је Гиљфердинг чуо од језерског кнеза, чије име није навео.

За вријеме боравка под Дурмитором, Гиљфердинга су готово подједнако заносиле старе легенде и стварност, коју су му и даље одређивале необуздане Тоске. Они су жељели да се покажу пред странцем, па су разигравали поамане коње, викали и пуцали из пушака. Он је добро спознао и њихову психу, а и незавидно материјално стање, које их је тјерало на безобзирно пљачкање православних хришћана. Сва та виђења на простору од Таре до Дурмитора дала су и најпривлачније странице Гиљфердинговог путописа. Оне су се наставиле и на његовом кратком путу, преко Седла, Студене и Николина дола, до Борковића и ријеке Комарнице и Сињца. На томе путу сусрео се са дробњачким сточарима, од чијих је жена чуо и ову добродошлицу: „Богами, кад смо те видјеле, као да нас је сунце огријало“.¹²

Када је ступио у Пивски манастир, у његовом дворишту било је мноштво народа. Славила се Велика Госпојина. Одмах му се јавило поређење са слављем које је претходно доживио у манастиру Бања код Прибоја: „Манастирско двориште бијаше пуно народа, али то није био заплашен, утучен, мршав и испијен свијет, какав сам видио на Илиндан у кругу манастира Бања у Босни, него су то били људи свјежи, високи, снажни, стасити, који поносно носе своје пушке и на чијим се лицима још не бијаше изгубио израз слободе и достојанства. Међу Дробњацима и Пивљанима, у мрким капутићима и црвеним повезима око главе, оштро су се

11 Исто, 286-287.

12 Исто, 291.

истицале бјелаче (бијела дугачка мушка горња хаљина) и црне капе Никшићана, који су дошли у манастир с југа, и Црногораца, који су прешли границу, јер је било примирје¹³.

И свештенство и народ били су изненађени када су чули да се међу њима налази тако важан гост из Русије. Гиљфердингов долазак је био неочекиван и ненајављен, па је његова појава била равна чуду. Он то и каже: „Чувши да је дошао руски путник, цијела гомила је похрлила мени с радосним лицима и поздравима. Желећи се ослободити масе, брзо упитах гдје је игуман. Он се не појави, али ми кроз неколико минута рекоше да ме чека у цркви. Пођох у цркву, гдје ме је игуман, као руског госта, дочекао с крстом и јеванђељем“¹⁴.

Тако се у порти Пивског манастира завршила једна од дугих етапа Гиљфердинговог путовања и почињала нова. Он је из више разлога осјећао потребу да баш ту започне и посебно, XXI поглавље свога путописа. Његови утисци су били снажни и разноврсни, а издвојио је оно што му се чинило и најбитнијим. То поглавље није обимно, али је испуњено низом занимљивих детаља, па је тешко издвојити оно што је за нас најинтересантније. Након што је забиљежио долазак и дочек у манастиру, ново поглавље је започео описом његове цркве.

Одмах је тврдио да је црква Пивског манастира „највеће и најљепше здање у цијелој Херцеговини. Саграђена је од црвенкастог тврдог камена, који изгледа као гранит. Њен обим је, у односу на друге храмове у овом крају, прилично велик: широка је 50 ступњева, дугачка 88, од којих 20 захвата трпеза, која је зидом потпуно преграђена од главне цркве, а с њом се спаја само малим дверима. Прозори су мали. Црква нема кубета, него је над сводом изграђен зид (као да је доњи дио недовршеног широког кубета) покривен испупченим оловним кровом. Због тога грађевина има изглед нечега недовршеног, а црква одозго неосвијетљена, унутра је врло мрачна“¹⁵.

Гиљфердинг је обратио пажњу и на живопис на црквеним зидовима, али је закључио да умјетничка љепота фресака далеко заостаје иза оних у древним црквама у Старој Србији, које је видио на своме путовању. Запазио је да је Пива богатија одеждама и сасудама од свих других херцеговачких цркава, а то треба захвалити поклонима који су стигли из Русије. Он није знао тачну годину када је Пивски манастир подигнут, па је навео да је то било од 1604-1606, а тада је његова црква само живописана. Црква је, према подацима историчара, саграђена између 1573. и 1586. године, у вријеме херцеговачког митрополита Саватија Соколовића, каснијег пећког патријарха.

Географски положај Пивског манастира наметао се Гиљфердингу као право мјесто да ту буде и средиште православног живота полунезависних нахија, у које је сврстао Колашин, Шаранце, Језера, Дробњак и Пиву. У том циљу је, као добар примјер, навео духовну улогу херцеговачког манастира Дужи. Незадовољан

13 Исто.

14 Исто.

15 Исто, 292.

компарирањем Дужи и Пиве, Гиљфердинг је закључио: „Али, на жалост, Пивски манастир нема тако благотворног уплива на своју околину какав има (или, какав је имао до прошле године, када га порушише Турци) манастир Дужи. Пивски калуђери још нису осјетили потребу за образовањем, нити судјелују у просвјећивању народа. Мада су манастирска средства, у односу на друге херцеговачке манастире, солидна, али ипак се братија још није позабавила питањем отварања школа у свом кругу. Образованост пивских монаха је на врло ниском степену“.¹⁶

Путописна форма није дала Гиљфердингу да се и шире бави историјом Пиве и њеног знаменитог манастира, иако претпостављамо да је и у том погледу имао солидно знање. Још више изненађује што нигдје не спомиње чувене свештенике и јунаке, који су потицали из пивског краја, а о којима је могао нешто дознати од људи које је овом приликом сусрео или из народних пјесама. Није забиљежио ни једно пивско предање, причу и пјесму. Чини нам се да је био превише заморен од напорног путовања, а и препун претходних утисака на путу од Лима, преко Таре до Пиве. Био је веома обузет савременим стањем народа, а провјеравао га је у опрезном разговору са хришћанима, који из страха нијесу смјели да отворено говоре, чак и о најобичнијим стварима. Чинио је то и у сусрету са пивским мудиром (односно намјесником гатачког мудира, тј. среског управитеља).

Гиљфердинг је ријетко наводио имена људи са којима се сусретао, па тако не знамо ни име пивског игумана и војводе, као ни овог мудира. О њему Гиљфердинг каже и ово: „Овај Турчин не бијаше ни по чему интересантан, и ја га не бих ни поменуо да ме није изненадио његов однос према хришћанима. У другим мјестима хришћани дрхте и савијају се пред мудиром, док су у Пиви (а и у другим пограничним нахијама) они с њим добри пријатељи, сједају поред њега без церемонијала, тапшу га по раменима и гордо пред њим носе своје оружје. Заједно са мудиром уђоше и два хришћанина, војвода пивски и војвода дробњачки – од народа изабране старјешине оба племена. Одмах примјетих да се мудир боји војвода као огња и да им се ниско клања“.¹⁷

Гиљфердингу је изгледао разложен однос хришћана и турске власти око убирања обавезног пореза. Турци се нијесу грубо мијешали у управу племена, али су тражили стриктно испуњавање пореских обавеза према држави и агама, који су живјели у Никшићу. Недалеко од Пивског манастира био је смјештен мањи турски гарнизон у коме је живио и споменути мудир. За данашње наше поимање изненађује Гиљфердингово тврђење да „Пивљани и Дробњаци нису живјели са Црногорцима у добрим односима. Имали су са њима честе пограничне спорове и сукобе и радије су вољели остати мирни под султановом влашћу. Али, на несрећу, Турцима пада на памет да у ове крајеве поставе гарнизоне албанских башибозука, и ја сам већ рекао како су се ти гости односили према својим домаћинима.

¹⁶ Исто, 293

¹⁷ Исто.

Устанак, који изазваше башибозуци, повуче за собом велику биједу и сам ће бог знати шта ће бити са несретним хришћанима у Пиви и Дробњацима“.¹⁸

Нама је ипак схватљиво ово Гиљфердингово укупно запажање, па и забринутост једног разборитог човјека и усто дипломате. То су историјски детаљи казани рационалним ријечима. Њима се придружују штурџи статистички подаци о броју домаћинстава, као и о начину одржавања племенских зборована, који чине само виђенији домаћини, када се бира племенски војвода. Како је то чинио и приликом пролаза кроз друге крајеве, и овдје Гиљфердинг поименице наводи гдје се у Пиви и Дробњацима налазе богомоље. Данас су корисни ови његови подаци:

„У пивској нахији, сем манастира, има једна црквица у Орашју. У Дробњацима има, како ми рекоше, око 18 сеоских цркава и два манастира: Св. Ђорђа Подмалинског и Св. Арханђела у Бијелој, али је и ово у највећем опадању. У Бијелој се служила служба, али 1856. године умрије једини монах који је тамо живио и од тога времена свештеници из оближњих села ријетко одржавају богослужење у манастиру. У Подмалинском живи један калуђер, али се тамо богослужење не врши. Све су сеоске цркве, изузев једне, оскрнављивали Турци за вријеме Омер-пашиног похода на Црну Гору (1853. године) и у њима се не врши богослужење“.¹⁹

Наше представљање Гиљфердинговог виђења Пиве и врло битне његове утиске не бисмо довољно показали, ако не наведемо и ове ријечи, које овом писању дају и посебну аутентичност: „Мој положај у Пиви бијаше врло непријатан. Дошао сам овамо, како рекох, на дан црквене славе и у манастиру затекао огромну масу народа. Одвели су ме у малу ћелију. Народ је навалио, јер је свако хтио да види госта из Москве и да се с њим поразговара. Међу тријезним свијетом чуо сам и пијане гласове, који су пред вече бивали све чешћи и чешћи. Морао сам у ходнику поставити свога слугу на стражу, да бих се како-тако сачувао од радознала свијета. Био је такав метеж и неред да нисам могао ни са ким разговарати, ни са монасима нити са богомољцима... А у мојој соби, и поред мог личног настојања, стално је била гомила и гурњава. То ми је коначно додијало, па се закључах и почех прегледати гомилу рукописа, које ми, по наређењу сусретљивог игумана, донесоше из цркве“.²⁰

Од Пивског манастира до Шћепан Поља Гиљфердинг је са својом пратњом путовао два дана. Није шире говорио о својим доживљајима, јер су га више занимале рељефне карактеристике земљишта, а јављала су му се и историјска подсјећања на доба чувеног Херцега Стефана. Као истраживачу који је претходно боравио у дубровачком архиву и био упознат са врло значајним зборником старих докумената *Monumenta serbica* Фрање Миклошића (1813-1891), објављеном у Бечу 1858. године, Гиљфердингу је била солидно позната историја старе Херцеговине.

На овом дијелу његовог путовања било је врло мало насеља, па и сусрета са људима. Кретао се по камењару, преко висова и правих планинских масива. Иако

18 Исто, 294.

19 Исто.

20 Исто, 293.

није давао и пуне податке о предјелима кроз које је пролазио, ипак није тешко идентификовати његов пут од Пивског манастира до Шћепан Поља. Описи су кратки, без маштовитих и литерарних захвата, али су ипак занимљиви. Наводимо овај дио из његовог путописа: „Цио дан смо се кретали по каменитим гребенима и висоравнима. Ријетко смо наилазили на мање комплексе обрађеног земљишта. На висоравни су се ту и тамо простирали пашњаци са љетним катунима. У селу Црквицама, на врло високом и влажном терену, ноћили смо под ведрим небом, смјестивши се око ватре на којој су нам испекли јагње за вечеру“.²¹

Други дан његовог хода испуњен је пролазом кроз густе шуме и у спуштању са брда Хум до ријеке Таре. Иза тога напорног силаска, успио је да посебно запази и запуштену богомољу: „Силазећи са Хума, на пола пута опазили смо уза сам пут цркву у густом честару. Дођосмо до ње и нађосмо врата и прозоре разбијене, порушен иконостас и св. пријесто, а фреске на зидовима оштећене. Зграда је лијепа, али је малих размјера и изгледа ми прилично стара. Сада она служи муслиманима као обор за стоку. Ништа о њој нисам могао сазнати. Мјесто се назива Градина. У подножју брда наишли смо на обрађена поља, прекривена стаблима бујно израслог кукуруза, који припадају селу Заграђу. Народ прича да је овдје, у старо доба, био град по имену Стјепан Поље. Народно сјећање није овдје изневјерило историјски факат“²² – закључио је Гиљфердинг и потврдио то сачуваним уговором, закљученим 1419. године између Сандаља Хранића, „великог војводе босанског“, и посланика Дубровачке Републике, на Стјепан Пољу под Соколом.

Гиљфердинг није заборавио да спомене и Соко град изнад Шћепан Поља, иако се до њега није попео, па му и не даје шири опис, али каже и ово: „Поред Хума уздиже се друго брдо по имену Соко, на чијем се кршевитом врху виде остаци старога града или замка. Рекоше ми да је овдје живио храбри Херцег Стјепан, по чијој је титули читав крај добио име. Овај крај био је његово власништво. Град Соко се стварно помиње у српским повељама XV вијека. По граду се и цијела околина назива Соко-нахија“.²³

На Шћепан Пољу се Гиљфердинг задржао кратко, ако судимо по његовим утисцима. Ту није ноћио, већ је скелом прешао на десну обалу Таре и коначио у празној кући неког старца Муслимана, највероватније у данашњем селу Дучела. Није га импресионирао почетак Дрине, јер је Пиву схватио само као лијеву пртоку Таре, која тек, када прихвати и Сутјеску, добива назив Дрина. Ту географску омашку (у данашњем смислу) он је показао већ онда када је у Вишеграду угледао Дрину и тврдио да она извире у сјеверној Албанији, уз црногорску границу, и да се у горњем току зове Тара. Понешто од описа Дрине код Вишеграда, поновио је и у представљању Таре и Сутјеске.

Тако он истиче да је прешавши Тару, неко вријеме путовао њеном (а заправо Дринином) обалом, „уском, лијепом и добро обрађеном долином насељеном

21 Исто, 295.

22 Исто.

23 Исто.

већином муслиманима. На супротној обали ријеке наднијеле су се огромне сиве камене масе над чаробну загасито зелену површину воде. На једном мјесту, пробивши ове масе, улијева се у Тару брза ријека Сутиска или Сутјеска, названа по томе што је у читавом свом току стиснута међу хридине. Са супротне, високе обале Таре поглед далеко продире у кањон којим се ковитла и пјени Сутјеска. Литице тога кањона с обје стране као да ће сад ући у само Тару, не пуштајући на слободу стиснуту ријеку. У води се мирно брчкају дивље патке не марећи много за пролазнике“.²⁴

Овим ефектним описом горских предјела, Александар Ф. Гиљфердинг се опростио од Пиве, Таре и Шћепан поља, продужујући низ Дрину према другим насељима, од којих су највећа била Фоча и Устиколина, гдје је преноћио, да би – након четири дана путовања – предахнуо у своме сарајевском станишту.

Иако је протекло близу 150 година од појаве Гиљфердингових путних биљежака, и данас се може рећи да су оне без премца међу страним путописима о нашим крајевима. Кроз њих су у XIX вијеку прошли многи путници и на свој начин видјели и наше предјеле и наш народ. Међу њима је, поред добронамјерних, било и друкчијих особа. Ипак, нико од њих није, као Гиљфердинг, толико знао о историјској судбини нашег народа, нити је, као он, имао такву способност уочавања, а ни стваралачку литерарну снагу. Не само из научне радозналости, већ и из потребе да сазнамо обиље чињеница о нашој прошлости, треба се чешће подсјећати на оно што је Александар Ф. Гиљфердинг унио у свој путопис. Ово је за то била добра прилика.

Prof. PhD Vojislav Maksimović

PIVA AND ŠĆEPAN POLJE
REVIEWED BY
ALEXANDER FIODOROVIČ HILFERDING (1831-1872)
Summary

In this work is presented a part of considerable wider content of the book *The voyage through Hercegovina, Bosnia and Old Serbia*, written by Alexander Fiodorovič Hilferding (1831-1872), Russian scientist and diplomat, first published in St Petersburg in 1859. Hilferding was very talented writer and expert diplomat, who showed his many characteristics, especially curiosity and observation ability, as well as an exceptional knowledge of Serbian history, tradition and folk literature.

From Sarajevo, where he served as the first Russian consul, A. F. Hilferding started his journey on July 16th in 1857, making Prizren as his destination. Like he did at his arrival from Dubrovnik, Trebinje and Mostar to his service in Sarajevo, he continued to make notes of his impressions on his journey through mountains, over rivers and

24 Исто, 295-296.

settlements known from our history. On return from Prizren, he arrived to Lim valley, visited Mileševa and Prijepolje and ended one of these travels in the monastery Holy Trinity in Pljevlja.

For this occasion, an especial attention is given to the chapters XXI and XXII in Hilferding's itinerary, where are described adventures and roads from Lim to Piva. There are memorable pictures of ruined monasteries and impressive descriptions of mountain landscape above which rises legendary Durmitor. Hilferding spent the night in Piva monastery during the celebration of the Ascension, and so he had the opportunity to meet many people. There he was interested likewise in historical past and tradition, in old manuscript books, but also in actual situation of enslaved people. Leaving monastery, he passed over mountains, and from Crkvice, where he spent the night, he came down to Šćepan Polje, passing by a ruined church and the fortress of Soko. He crossed Tara and stayed the night in some village on the right bank of Drina River. He travelled through Foča and had the second stay in Ustikolina. Then he returned to his dwelling in Sarajevo.